Historical Jewish Press (JPress) of the NLI & TAU

מעריב, 05.10.1990, page SC4

צבא לאנוש עלי ארץ

מלחמת השחרור של חיים גורי

באמצעות "החקירה", "חשבון נפש", "ועוד רוצה אותה", משרטט גרשון שקד קווים של דיוקן המשורר ודורו

גרשון שקד

ספרו של חיים גורי *החקירה, טיפור רעואל*, נדפס לראשונה ב־1980 ולא נתקבל ע"י הביקורת בהתלהבות רבה. חלק הדגיש את הצדדים הפחות חשובים ביצירה, שהם דווקא הצדדים הבדיוניים, והתעלם מן הצד החשוב יותר והוא הצד האוטוביוגרפי. זו יצירה אוטוביוגרפית מובהקת המתחפשת לפסבדואוטוביוגרפיה, בחינת אמנות בלתי בדוייה נוסח ברנר. המחבר משמש בנובלה זאת, כביכול, מביא לבית הדפוס של רשימות, שמסר לו בנו של רעואל, שמת בתאונת דרכים בגיל חמישים.

הטכניקה הפסבדואוטוביוגרפית מסתירה בקושי רב את הקשר הישיר לחייו של המחבר. קל להיווכח, שהשלבים העיקריים בחיי המחבר מקבילים לשלבים עיקריים בחיי גיבורו. יריעות חוץ־ספרותיות של האירועים ההיסטוריים והביוגרפיים של המחבר ודורו והאותנטיות המשתמעת מן האנקדוטות המובאות בגוף הטקסט מצביעות על כך, שהיצירה קרובה מאד לחיי המחבר־הגיבור. ועוד: יש קשרים עמוקים למדי בין החומרים של אוטוביוגרפיה זאת לבין חומרי שירתו, הן מצד העולם המטאפיזי בכל שירתו והן מצד התימאטיקה הקרובה. יש, איפוא, עניין לעקוב אחרי הקווים הכלליים של יצירה זאת ואחרי קשרי הקשרים שבינה לבין יצירתו השירית שניסה לסכמה במידת מה בקובץ שיריו הנבחרים *חשבון עובר*, שיצא ב־1988.

במסגרת הבדיונית של הרומן *החקירה* המציא המחבר תבנית מלאכותית למדי, שאינה משכנעת לא במישור הריאלי ולא במישור ה"מטא"־ריאליסטי והיא המסגרת של החקירה. גיבורו נחקר בידי חוקרים מסתוריים והסיפורים שהוא מספר הם תשובות לשאלותיהם. בין חלקי החקירה מופיעים דברי הגיבור בר־שימות שכתב לעצמו. למרות שאמינות המבנה המבוסס על שאלות של החוקרים והתשובות עליהן אינה משכנעת כל צורך, מאפשר מבנה זה חופש רב בעיצוב העלילה או ויתור מסויים עליה. העקיבה הדוקומנטרית אחרי חייו של הגיבור־המתוודה תופסת את מקומה של העלילה.

ביחס שבין מציאות לבין בדיון אין העובדה, שאשת הגיבור שמה רגה במקום עליזה או שיש להם שלושה בנים במקום שלוש בנות משנה את אופייה האוטוביוגרפי של היצירה. ערות לתשתית האוטוביוגרפית שלה היא גם סיגנונו של הגיבור – ספרותי וגדוש אזכורות ספרותיות ואוצר לשון ההולם משורר.

למרות הזיקה לאירועים החוץ־ספרותיים בחיי המחבר הזוכר, מנסה המחבר לתת ליצירה איזה בריח "פסיכואידיאולוגי" המשתלט על היצירה כולה – היא מבוססת על שורה של ניגודים בינאריים: בראש וראשונה זה שבין החוויה הילדית, המדגישה את קשריו של הגיבור אל המקום, לבין חוויית הצאצאות המטעימה שהעלם אינו רק יליד המרחב אלא גם בן אבותיו ויש להבינו הן בזיקתו אל המרחב והן בזיקתו אל האבות כמושג כולל בכלל ואל אבותיו הפרטיים בפרט. כמו כן קיים ביצירה ניגוד בין חוויית הילדות של יליד הארץ, הנמשכת כחוויית נעורים של לוחם הפלמ"ח, לבין חוויה מאוחרת של בן הארץ, הנפגש עם יהדות הגולה, שכ"עברי חדש" נתחנך נגדה, ובשבעקבות הפגישה עמה הוא יוצר יחס חדש אליה. עוד קו בולט חושף את התפתחות הגיבור מנער האוסף חוויות אהבים ורעות מגוונות לגבר מונוגמי שאשתו היא האחת והיחידה בחייו.

●

הניגוד הראשוני הוא בין מודעותו של הגיבור (המחבר) לקשריו הבלתי אמצעיים אל המרחב, לבין ההכרה ההולכת והגוברת, שהמרחב בלבד אינו עשוי לפתור את חידת קיומו. כתשובה לשאלת הזהות והשייכות מגדיר המחבר את זהותו ומהותו:

למי הייתי שייך? הייתי שייך לחולות, לשקמים, לים. אני אהבתי את הים בעיקר לפנות ערב, כאשר השמיים דם־זהב והמים נוטים לצבע הדיו. כאשר הוא נוגה ואדיר. אני אהבתי את הדייגים על הסלע המאוזב. אני אהבתי את סירות המפרש המריחיקות אל האופק או נעות דרומה לעבר יפו, את השעה החרישית והמצטללת אל הפיוס. אני אהבתי את ריחו המלוח של הים שלנו, את ניחוח האצות, את המרחבים. אני הייתי שייך לפרדסים האפלים שמעבר למשוכות השיטה, לבתי הבאר, למשאבה הנוקשת, לדרך־חול השיירות המצטננת בתום שריפת השמש במלכות הקיץ. לחמורים ולגמלים הייתי שייך, לנשים האפלות והמנוזמות, לפעמוני העדר ולחלילי הרועים. הייתי שייך לכנאים המשכימים קום ורוחצים את פניהם בתוך תחת הברז, בהמרלה ובגריפה ובאנחות, לחזקים האלה, יוצאי רוסיה. אני הייתי שייך לירח העולה, לפרחי נר־הלילה, למרפסות הסהרורים. אני הייתי ש... (23־24).

סיכום המראות, שהמחבר משייך עצמו אליהן ושהן כמין הרחבות של זהותו מלמד, שהמחבר קשור למראות הנוף הישראליים הטיפוסיים (חולות, שקמים, וכו'), שהם ביטויים סינקדוכיים (פרט המייצג את הכלל) למרחב. מראות אלה אינם דווקא מראות "חלוציים" אלא אותם מראות, שם. יזהר ובנימין תמוז קרובים אליהם בתאוריהם הטרום־מרינתיים (יזהר, *סיפורי מישור, תמוז, חולות הזהב*). מראות נוף אלה קרובים יותר לכנען ה"פלשתינאית" מאשר לארץ ישראל העובדת והחלוצית. המרחב המעוצב הוא אותו נוף שהיה הבסיס הנפשי של התנועה הכנענית, שהאידיאל החווייתי שלה היה ההשתלבות במרחב.

מעניינות עוד יותר הן הדמויות החיות, שאליהן משייך עצמו הגיבור: הנשים האפלות והמנוזמות, פעמוני העדר וחלילי הרועים ו – החזקים האלה, יוצאי רוסיה. המחבר מנסה ליצור מעין חיבור בין נשים ערביות לבין החלוצים הגבריים יוצאי רוסיה. המיזוג האידיאלי בעיניו הוא בין המזרח התיכון המסתורי לבין מזרח אירופה, המצטיירת לא כמזרח אירופה יהודית חלושה אלא כמזרח אירופה "גויית" רבת עוצמה. מיזוג זה הולם את האידיאל הברדיצ'בסקאי־כנעני של "העברי החדש".

סביב דמות וזהות זו מרבה המחבר באנקדוטות ישראליות־מקומיות: כגון סיפורי תאור מעשי האהבה בגן הדסה. השיר: *שם מתחילים החיים בשכיל כל הגילים, בגן הדסה...* (77). וכן תארים פולקלוריים של תל־אביב הקסנה – מציליה, עסקני הפועלים שלה ושאר הדמויות שיצרו את הפולקלור שלה.

לתחום זה שייכים גם מרבית סיפורי ההתחנכות של הגיבור במשק החקלאי ובפלמ"ח וכן העיצוב הנוסטלגי של מי שמזוהה יותר מכל אחר עם הדמויות הרוסיות הגבריות: הדוד רניאל, בעלה של רוחמה, אחות האם (93).

לחומרים הללו יש השיבות רבה. הם ערות בעלת משמעות על מה שסבורים הילדים שהם מרכיבי הזהות שלהם. הם תערובת של מזרח אירופה והמזרח התיכון. הם תבנית נוף המולדת שבתוכה כבר צמחו יהודים חרשים וחזקים שניתקו עצמם מעברם הגלותי. מי שאינו מבין תודעה עצמית זאת של ילידי הארץ אינו מבין את עולמם של סופרים בקשת רחבה מאד מתמוז ועד ליזהר (שאולי קרובים זה לזה יותר מיוצרים רבים אחרים).

המחבר כמשורר למד במשך הזמן שבחומרים הללו טמון סוד מקוריותו. בתחילת דרכו נטש את החומרים הללו לטובת לשונם של אבותיו הרוחניים והפואטיים (האבות ואלתרמן) והתרחק מהם על מנת לחזור אליהם לעת בגרות, כשהסתבר לו, שהלשון האוטוטרית של ימי ילדותו בתל־אביב היא לשונו הפרטית והייחודית ביותר והיא המקור הנאמן ביותר של שירתו.

●

בניגוד לעיצוב הזהות העצמית באמצעות הנוף והחוויה המקומית, עמד הצורך ההולך ומתגבר אצל גיבורו של גורי להגדיר את זהותו העצמית ביחס לאבותיו. הזיקה לאבות אינה קשורה דווקא למרחב ואינה מאפשרת ניתוק מן העולם שמעבר לים על מנת להזדהות עם החול והים הארצישראליים בלבד.

ההתעוררות למוצא שמעבר למרחב מוצגת כשאלה המטרידה את הדמות ותובעת את תשובתה: *רק בשנים האחרונות ניעורה בי סקרנות: מי אני? מאין אני באת? למעשה אינני רוצה לעסוק בכך. ראשית דברים וכבר נפתח איזה פצע נושן, לפני חייך, וכבר אתה שותף לאיזה סוד ואמתה מדוע לא סיפרה לי אמי על אביה ועל אמה למען יחיו בי בכוחן של מילים* (17).

מה שמסתבר הוא, שהאבות עצמם ניסו להסתיר מן הילד את מוצאו, משום שחלמו על דמותו של "עברי חדש", שיהיה מנותק מן העבר של אבותיהם. רק ההיזכרות מאפשרת לו לגיבור (ולמחבר) התמודדות מחודשת עם העבר ועם המוצא.

חייו של הגיבור מחייבים אותו גם להתבוננות שונה באב ובאם האינדיבידואליים, שדמויותיהם עיצבו את חייו: *והם שלך פתאום לאחר שנים, מאושרים ואומללים יותר מן המשורר, גיבורי רומן איום וגורלי. והם הכפיה הגוחלת ממך את חירותך לברוא לך ביוגרפיה אחרת. והם האמת. והם קשרי־הקשרים. והם קיימים כך כמו ודאות החזקה מן הבגידה ומן השקר* (18).

ההיזכרות באבות, ברודים ובסבתה, שחירת חייה הטביעה חותמה על חייו, גורמת להארה אחרת של אביו ושל אמו. דמויות אלה תיעשינה יותר ויותר דמויות מרכזיות בשירתו. תאורן מסביר במידה רבה את אופיו של גיבור *החקירה*, את אופיו של הדובר השירי ושל גורי ואולי גם פן מסויים ברודו של המשורר.

הגיבור אומר על אביו: *לו חטא במקצת. לו היה, לכל הדרחות, פחות צדיק ופחות ישר ופחות מסור ופחות נאמן ופחות שקדן ופחות הגון ופחות איסטניס ופחות חרוץ!!! לו היתה בו קלות כלשהי* (63).

הגיבור מתייסר, משום שהאב כ"אני עליון" הוא דמות חזקה מדי והתביעה המוסרית שהוא מקרין היא למעלה מכוחו של בשר ודם. הוא אסקטי, שאינו נוהג כאביהם של שאר ילדים ואינו יורד מאיגרא רמא של עולם הערכים לבירא עמיקתא של חיי יומיום, שילד נזקק להם על מנת להתקיים כילד בין ילדים. הוא אינו מלמד, למשל, את בניו לשחות: *הוא היה צדיק, צדיק גמור, אדם עסוק, שחיה לכל הדעות אינה בגדר מצווה* (66).

זו דמות של הצדיק החלוצי, שנסע על חשבונו להרצאות למען המפלגה, מכר בית במחיר הקרן פחות אמורטיזציה. בעיניו, כאפייה שנלקחה במלחמה היא כמעשה ביזה והוא שואל את בנו אם כבר שולם בעבורה. *הוא קידש את ההסתפקות במועט. היה בו משהו מסתגף. הוא היה מאמין לאנשים* (67).

לאחר מות האב נודע לגיבור שכל פתקה שכתב מימיו נאסף ע"י האב, מה שמעורר בו התרגשות גרולה: *באהבה אין־קץ, כאהבת אב לבנו, אהבת אב שאינה נראית ואינה נשמעת והיא אור לעיניים ויד על הכתף. דברים רבים בחיי לא נודע לו ולא ייוודע לו לעולם, אך הוא ידע על אודותי יותר מששיערתי. אבי הטוב, אבי שלא ידע לשחות ולא נשאני על גבו ולא הוליכני מעולם להצגה יומית או למגרש הכדורגל, אבי הטוב, אבי היקר...* (71). *הוא היה צדיק תמים. היה דרוויש* (78).

היחס אל האב מורכב מאוד. הוא דמות נערצת הנאשמת במידה מסויימת ע"י הבן משום שיצרה סולם ערכים גבוה מדי. הוא עומד כמין מכשול מצפוני נורא בפני הבן ואינו מאפשר לו להנות לתומו מכוס החיים המלאה. דמות זו של האב שבינה לבין הבן (אומר גורי המשורר) עומד הים, תהיה דמות דומיננטית בשירתו של גורי ואולי יותר מזה. אפשר לומר שהאתוס השירי של גורי – האתוס של איש הצבא הנקרא לשרת *"ולא היה לו זמן"* (1923־1958, *חשבון עובר*, עמ' 119), מקורו בדמות (או תדמית) זאת של אב, בפי שהיא משתקפת ב("פסבסבדר")אוטוביוגרפיה זאת. האב משדר השקפת עולם התובעת מן הבנים שירות מתמיד לחברה, נכונות להיות איש צבא שימיו על פני הארמה כימי שכיר בשירות החברה.

הקורא עשוי לשאול, אם השקפת העולם של האב אינה ממשיכה את השקפת העולם של אביו של נתמן, גיבור הנובלה *לאן?* מאת מ. ז. פייארברג שתבעה אף היא מן הבן להיות איש צבא, כשליח ריבון העולמים בעולם. מה שמעיק כל כך על גיבורה של הנובלה, על דוברו השירי של גורי וכנראה על גורי עצמו הוא דמות אב ההופכת את בניה לרדופי רגשות אשמה ויוצרת בבנים מוקעת אחריות מתמדת של בנים כלפי החברה שהיא שדה המבחן שהאבות הועידו לבניהם שהטילו עליהם משא של שליחות מתמדת. העמידה המתמדת במבחן השליחות והרגשת האשמה כשהאני מנסה לחיות את חייו, היא צד אחר של המטבע האופייני לגורי (וחלק מבני דורו). חלק אחר של בני הדור התמרד נגד משא זה, ניסה להשליך אותו מעל כתפיו וקרא לעצמו ולחבריו "איש לאוהליך ישראל!"

דברים דומים אפשר, אולי, לומר גם על דמויות של הדודים השונים: הדוד רניאל והדוד עזריאל, שלמרות שהם שונים זה מזה ושונים מן האב, מרכיבים את עולם הערכים היוצר את האני העליון של בן הדור. מה שנאמר על הדוד רניאל הוא אולי המצע המשותף לאבות ולבנים ולרגש האשמה הבסיסי, שיש לבנים כלפי האבות השונים, שהציבו לעצמם שלא מרעתם כאידאלים לבניהם.

וזה מה שנאמר על הדוד רניאל: *אינני יודע אם קרא את א"ד גורדון, שאמר: בעבודה לקינו בעבודה נירפא. אם כך ואם כך היה אחד מגדולי הרופאים של שיבת־ציון. הוא פשוט ידע כי אדם לעמל יולד ודק בני־דשף יגביהו עוף. אבי כיבד מאד את הדוד רניאל ואמר: דניאל הוא איש־עבודה. לא היתה מחמאה גדולה ויקרה מזו* (96).

גם דמותו של הדוד עזריאל שהוא ממפלגה שכנגד (רביזיוניסט) עוצבה באהדה רבה. גם האם היא אחת משורת הדמויות האידיאליסטיות, שהאידיאלים שלה עומדים מעל ומעבר לחיים: היא מטיפה לאסירים ומלמדת את כל העולם פרקים בטבעונות. למרות היחס הדו־משמעי של התובענות, שדמויות אלה "משרות", גוברת ההערצה הגדולה על כל הרהור של מרד. הגיבור אינו מתקומם נגד אבותיו אלא מגשים את חלומותיהם. הם ההוכחה המובהקת שהוא לא מוצר המרחב אלא מוצר החינוך, שלמרות מה שעבר עליו כאן, בארץ, שורשיו שם, בגולה.

בינו לבין אביו אינו מפריד הים, משום שהאב הביא מעבר לים את התביעה האידאליסטית־היהודית־רוסית, שתבעה מעצמה התמסרות שלמה ללא עוררין ולאין קץ ונטעה בלב הבן אותה מסירות עצמה. רק קליפתו של העלם היא ילידת המרחב, בתוכו הוא בעיקר בן אביו. מלחמת השחרור של הבן תתבטא בכך, שינסה להתמודד עם עולם המושגים והמלים של האבות, העולם שנברא בלשון פיוטית גבוהה ומתוך מתח פאתטי עמוק, ולמצוא את לשונו שלו שהיא ילידת המרחב.

●

כניגוד עיקרי נוסף בנפש הגיבור (ושוב, אולי גם בעולמו של המחבר) אפשר למנות את הניגוד שבין חוויית האהבה והנרודים בארץ ישראל לבין חוויות האהבה והנרודים בגולה, כשהגיבור משמש שליחה של ארץ ישראל לשארית הפליטה. כשליח לשארית הפליטה הוא ממלא את מצוות האב לשאת תמיד במשא ציבורי כלשהו. אם החוויות הראשונות התלויות בארץ הן חוויות תשתית וחוויות ילדות, הרי חווית הפגישה עם העולם האחר – עולם המוצא, לא כפי שנתגלה במלוא כוחו באמצעות האבות המייסדים אלא באמצעות השרידים העלובים של ארצות המוצא – היא חוויה המשנה את דיוקנו של הצעיר ומלמדת אותו, שעולם הזהויות שלו רחב ומורכב יותר מכפי שעשוי היה לתארו באמצעות ברכת הארמה וברכת האבות שנתערו בה.

אחרי ליל הרדאר הוא יוצא לשליחות לגולה שלאחר המלחמה, כשאינו יודע את שפת היהודים וכל שפה אירופית וממלא תפקיד בהעברה ובבריחה. הוא מתאר את פראג ובודפסט מנקודת ראותו של צבר הרואה אותן ואת העולם היהודי ששרד לראשונה. הוא מרבה בתאורים של המעשים שנעשו שם: הברחת הגבולות, דאגה לשארית ובעיקר דין וחשבון מסאי שהגיבור נותן לעצמו על יחסו ליהודים אלה ועל הקשר שבין העברי החדש לבין היהודי הישן.

הניגוד אבות ומרחב, גולה וארץ ישראל, הוא הניגוד העיקרי באוטוביוגרפיה זאת. היא עומדת גם בסימן של ניגוד שבין חוויית השירות המתמדת לבין נסיונו של הגיבור לחיות גם במעגל אישי, למרות החובה הפנימית המחייבת את גיבוריו ואת רובדו השירי לשרת את האידיאלים. ניגוד שהוא קשה כל כך, משום שהאבות הציבום לבנים והבנים הפנימום מרצונם.

●

בסגנונה של נובלה זאת יש ענין משום שיש קשר בינה לבין סגנון שירתו של המשורר. אביא קטעי סגנון מתוך העמוד הראשון של היצירה, המייצגים את אופיה הסגנוני של היצירה ואולי את אופיים התרבותי של גורי ושל בני דורו:

- *זה לא עסק אכיך (ס'איז נישט דיין טאטענ'ס געשעפט).*
- *ואתה תספר לנו, רסבן ענך תספר!*
- *עתיד אני עם בוא חלישתי, לעמוד לגורלי לקין הימים, בחון כליות ולב אך מוכה מלהשיב, ללא שום סרקלים לימיני.*
- *לא־פעם הם קונים את הבדוי ודוחים את האמיתי ולך תצעק חי וקיים, שהרי גם אתה מאמין לא־פעם לאשר לא היה ולא נברא ודק משל היה. שפר חלקם של הנחקרים וכו' (7).*

הצירופים המודגשים הם תרגומים אידיאומטיים מן היידיש (לא עסק), צירופים השגורים ביידיש ומובאים כלשון תרגום ברקוביץ לשלום עליכם (לך תצעק) וכן מובאות ישירות מן הערבית ובעיקר משפטים שלמים בלשון מוגבהת, שהמחבר נזקק לה ספק כלשונה ספק בכוונה פארודית.

השיעתוקים (קאלקים) היידיים מקורם בלשון האבות מארצות מוצאם, הלשון המוגבהת אופיינית לפאתוס הלשוני של בני העליה השניה והשלישית. כנגד זה, הערבית היא סימן מובהק של השתלבות במרחב השמי, שכל בן הארץ שכיבד את עצמו לא יכול היה בלעדיו.

הגורמים הסיגנוניים הללו מצביעים על התכנים התרבותיים שנתרכבו באישיות הגיבור ועיצבו את לשונו הפיוטית ודרכי חשיבתו. גם שירתו של גורי שאבה מאותם מקורות עצמם ואם בראשית דרכה נטתה בעיקר לסגנון המוגבה האופייני לאבות המייסדים, הרי בהמשך דרכה ניסתה בדרכים שונות להיגמל ממסורת האבות שהיתה אמונה עליה.

(מאמר ראשון בסידרה)

ימי הבריחה באירופה: פגישה ראשונה עם העולם היהודי ששרד

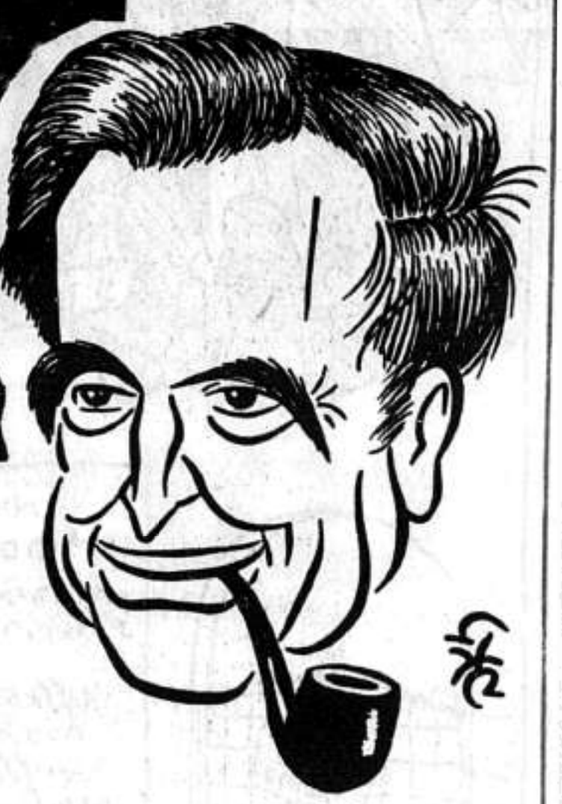

"החקירה" היא אוטוביוגרפיה. ביסודה ניגודים: נוף המרחב - ועולם האבות, בן הארץ - והגולה. ודמות האב הטהור התובע שליחות מתמדת. הבן ינסה להתמודד עם עולם המושגים והמלים של האבות ולמצוא את לשונו שלו